

KOVÁCS ANDRÁS

A zsidók és az új Európa

Európa és zsidói közt megromlott a viszony. Egyre több és hangosabb panasz hangzik fel az új európai antiszemitizmusról a zsidó fórumokon – és jut vissza az izraeli és észak-amerikai média közvetítésével, sokszorosára felerősített hangerővel az európai nyilvánosságba. Az európai reakció minderre a meglepetés és az alig leplezett sértődöttség elegye. Az európai politikusok egyre-másra biztosítják a zsidó szervezetek képviselőit, antifasiszta és antiszemita-ellenes érzelmeik és az ezzel kapcsolatos európai politika változatlanságáról, miközben – vérmérsékletüktől és pozíciójuktól függően – értetlenségüket, sértődöttségüket és alkalmasint az iránti gyanújukat jelzik, hogy a zsidó aggodalmak szítása mögött egyenesen az európai politikai harmóniát megzavarni szándékozó erők állnak. Lehet vitatkozni arról, hogy valóban gyakoribbak-e és fenyegetőbbek-e az antiszemita jelenségek a mai Európában, mint korábban, vagy hogy mindent megtesznek-e az európai államok azért, hogy korlátok között tartsák vagy visszaszorítsák a meg-megjelenő antiszemita erőszakot. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a mérvadó és vezető európai politikusok nem antiszemiták, őszintén és mélyen elítélik a zsidóellenességet, és nem látják szívesen, ha hazai vagy bevándorlókból toborzódó radikális csoportok harsány antiszemitizmussal vagy antiszemita akciókkal feldúlják a társadalmi békét. Ezt valószínűleg az európai zsidók többsége sem gondolja másként. De a zsidó félelmeket nem önmagukban ezek a jelenségek váltják ki. Nem az antiszemitizmus új, hanem az a kontextus, amelyben megjelenik.

Az elmúlt néhány évben alapjaiban megváltoztak azok a keretfeltételek, amelyek az európai zsidóság és az európai államok viszonyát a holokauszt után meghatározták. Úgy tetszik, érvényét veszítette egy íratlan szerződés, amely az európai zsidók és nem zsidók között a holokauszt után létrejött és a két fél viszonyát – több-kevesebb sikerrel – egészen az utóbbi időig megnyugtatóan szabályozta.

A háború után az európai kontinens megmaradt zsidóságát sokféle választóvonal szabdalta különféle csoportokra – vallásosság versus szekularizáció, asszimiláltság versus elkülönültség, a többségi nemzethez való ragaszkodás versus kisebbségi öntudat –, de valamennyiüknek szembe kellett nézni egy súlyos döntés következményeivel: a koncentrációs táborok kontinensén kezdték újra életüket, sokan olyan országokban, amelyek lakói kollaboráltak

üldözőikkel vagy „csak” elfordították fejüket, amikor elindultak a vonatok Auschwitz felé. Ez nem volt egyszerű és könnyű döntés. Könyvtárnyi irodalom szól azokról az egyéni stratégiákról – és pszichológiai következményeiről –, amelyekkel a túlélők megoldani próbálták a feltüremkedő konfliktusokat. De egy ilyen horderejű döntés vállalásához – egyéni identitásstratégiákon kívül – nyilvános és kollektív legitimációra is szükség volt. Ezt a legitimációt teremtette meg az az íratlan szerződés, amely a zsidók és a háború utáni európai államok között létrejött.

Az íratlan szerződéssel az európai zsidók tulajdonképpen – mutatis mutandis – visszatértek ahhoz a paradigmához, amelyet Hannah Arendt írt le: az európai arisztokrácia helyett ezúttal az európai államok védelme alá helyezték magukat. Elvárták, hogy a túlélő zsidók ne csupán az antiszemita erőszaktól való közvetlen védelemre számíthassanak, hanem az európai jogrendszerek és az európai politika garántálja: sohasem történhet meg újra, ami az első világháború végétől a második világháború végéig végbement. Elvárták, hogy a háború utáni európai államok kárpótolják őket veszteségeikért és szenvedéseikért, mind morális, mind anyagi értelemben. Segítséget vártak ahhoz, hogy az üldöztetések áldozatai újra beilleszkedhessenek a társadalomba, és ahhoz is, hogy újra kialakulhasson a zsidó közösségi élet. Végezetül pedig elvárták, hogy az európai államok különleges viszonyt tartsanak fenn az 1948-ban megalakult zsidó állammal, amely az európai zsidók szemében a végső menedéket jelentette újabb szükség esetén.

Az európai államok ezeket az elvárásokat többé-kevésbé teljesítették. Bár az Izraelhez való viszony hőfoka a politikai helyzet alakulásának függvényében sokszor változott az egyes nyugat-európai országokban, a zsidó állam létének és védelmi igényeinek jogosultságát még a legfeszültebb pillanatokban sem vonták kétségbe a mérvadó európai politikai tényezők. Ami pedig az európai zsidók védelmét és a jóvátételt illeti, ezen a téren maximálisan teljesültek a zsidó elvárások: az európai államok jogrendszerében nemcsak olyan törvények épültek be, amelyek betiltották a fasiszta és posztfasiszta szervezeteket, mozgalmakat, hanem sok – és nemcsak fasiszta múlttal rendelkező – országban a szólásszabadság korlátozásával is büntethetővé nyilvánították az antiszemita gyűlöletbeszédet, a posztfasiszta revizionizmust, a holokauszt tagadását és relativizálását. (Ilyen törvények még a kommunista országokban is léteztek, jóllehet ezekben az időről időre felszított antiszemita kampányok és az anticionista propaganda miatt a zsidó társadalomból sosem tűnt el a veszélyeztetettség érzése.)

A zsidósághoz való különleges viszony kiépítése a másik félnek, a nyugat-európai államoknak is előnyöket ígért. Egyfelől alapvető alkotórészévé és leghatásosabban megjeleníthető szimbólumává vált antifasiszta és demokratikus legitimációjuknak, másfelől lehetővé tette, hogy rövidebb vagy akár hosszabb ideig – lásd Franciaország, Svájc, Svédország – elkerüljék a világháborús évek történetével való, sokszor kínos szembenézést, amit az illető országok zsidó közösségei nem is erőltettek. A zsidók és a nyugat-európai

államok közötti háború utáni „szerződés“ tehát mindkét fél számára komoly legitimációs előnyökkel járt.

Hosszú ideig úgy látszott, hogy ezt a szövetséget semmi sem ingathatja meg, az európai államok és az európai zsidóság közötti különleges viszony a politikai eseményekre és változásokra való tekintet nélkül beláthatatlan ideig fennmarad. Sőt, az 1990-es évek első felében, a kommunista rendszer bukása, a „történelem vége“, a liberalizmus végső győzelme, az Európa újraegyesülése keltette eufória pillanataiban úgy tűnt, hogy a zsidósághoz való különleges viszony az alakulóban lévő új európai identitás egy kulcseleme lesz. Ekkor úgy látszott, hogy az egységesülő Európa alakulóban lévő új identitása, amely kifejezni hivatott a kontinens Kelet és Nyugat, Észak és Dél, jobb és bal feletti egységét, mindenekelőtt történelmi perspektívában fogalmazódik meg: a határ, amely az új Európát definiálja, azaz az öndefinícióhoz szükséges Másikat kijelöli, két évszám: 1945 és 1990, azaz az európai totalitarizmusok összeomlásának időpontja lesz. Az, amitől az új Európa megkülönböztetni akarta magát, saját történelmi múltja volt. Ennek a múltnak pedig nem lehetett hatásosabb és nyilvánvalóbb szimbóluma, mint Auschwitz és a Gulag. Ez a fejlemény azt ígérte, hogy a különleges viszony, amelyet a demokratikus Európa és az itt élő zsidók a háború után morális és politikai megfontolások nyomására kialakítottak, az új Európában minőségileg új, szimbolikus jelentőséget kap. Európa új identitása a zsidóihoz való különleges viszonyában jut kifejezésre.

A 2000. januári stockholmi holokausztkonferencia volt e folyamat tetőpontja. Az ott megjelent európai állam-, illetve kormányfők közös nyilatkozatával a zsidóüldözésekért való nemzeti felelősség vizsgálata az európai politikai lelkiismeret kvázi-hivatalos részévé vált, és az állami, illetve államilag ösztönzött holokausztktatási programok révén intézményes megerősítést is nyert. Ebben a légkörben korábban nem remélt virágzásnak indult a zsidó kultúra Európában: sorra nyíltak meg zsidó iskolák, alakultak zsidó vallási, kulturális és társadalmi szervezetek olyan európai országokban, ahol a zsidók nemrég még arra törekedtek, hogy lehetőleg minél kevésbé tűnjenek fel a nyilvánosság előtt. De talán még jellemzőbb és feltűnőbb volt az a nosztalgia, amely a nem zsidó társadalomban ébredt fel a véglegesen lezárult zsidó múlt, az eltűnt európai zsidó kultúra iránt. Zsidó múzeumok, emlékhelyek, szépen újjáépített, de zsidók híján használaton kívüli zsinagógák, tömegeket vonzó zsidó kulturális fesztiválok, klezmerkoncertek, a valamikori zsidó-negyedekben és utcákon szaporodó zsidó éttermek és a zsidó szuvenirüzletek a tömegturizmus kedvelt célpontjaivá váltak Európában; megannyi virtuálisan zsidó – azaz zsidók nélküli – hely, ahogy Ruth E. Gruber (2002) ezt a jelenséget nevezte.

De ez az idill, amely egy pillanatra öröknek látszott, alighogy létrejött, már össze is omlott, és magával sodorta – mintegy érvénytelenítette – az íratlan szerződést, amely a zsidók és az európai államok viszonyát addig szabályozta. A változás okai részben társadalmiak voltak. A háború utáni politikai

„szerződés” nem változott át „társadalmi szerződéssé”, megmaradt az államok és a zsidók ügyének. Ezért megoldhatatlannak látszó nehézségekbe ütközött, hogy az új európai identitásopció a társadalom magától értetődő, közös hivatkozási pontjává váljék. Ebben persze nagy szerepet játszott az, hogy olyan, új generáció lépett a színtérre az európai társadalmakban, amelynek generációs emlékezetében már nem a világháború és a Shoa volt az európai jövőről való gondolkodás kiindulópontja.

Az íratlan szerződés érvényvesztésének legfőbb okai azonban politikai okok voltak. Az új európai identitásnak a 20. századi európai történelem sötét korszakaival szembeni megfogalmazása csak az egyik lehetséges identitásstratégiai opciót jelentette. A kommunista rendszerek összeomlását követő eufória csitulásával azonban az új évszázad első éveinek politikai fejleményei egy másik lehetőségnek kedveztek: az európai identitás kulturális-civilizatórikus konstrukciójának. Ez a konstrukció pedig az Európát körülíró határokat az európai világ és Észak-Amerika, illetve az iszlám között húzta meg.

Több közvetlen politikai oka is lehetett annak, hogy az európai identitás konstrukciójában a Másik szerepét egyre nyilvánvalóbban Amerika (azaz az Egyesült Államok) kezdte játszani. A legfontosabb nyilván a Szovjetunió felbomlása, s ezzel együtt Európa védelmi igényeinek csökkenése volt. De már a Clinton-kormányzat alatt – és G. W. Bush első elnöksége óta különösen – az amerikai politikától való óvatos vagy nyíltabb distanciálódásra készítette az európai politikusokat az amerikai politika minden olyan aktivizálódása a globális szinten, amely ellentmondani látszott az európai politika egyes meghatározó országai közvetlen érdekeinek – lásd a jugoszláviai válságokat, a közel-keleti konfliktust, majd most az iraki háborút. De Amerika, mint az európaiságot definiáló Másik konstrukciójában a legnagyobb szerepet nem az játszotta, amit az Egyesült Államok tett vagy tesz, hanem – legalábbis a külső szemlélő szerint – *ami*. Az európai identitás konstrukciója nem az aktuális amerikai politika kritikájára épül, hanem a két kontinens kulturális és civilizatórikus lényegének megkülönböztetésére – és ebben a politika csak annyiban játszik szerepet, amennyiben e szubsztanciális különbség kifejeződésének tekintik. Ebben az európai identitáskonstrukcióban – mint azt Andrei Markovits (2004), Dan Diner (2002) és sokan mások körültekintően elemezték – az európai antiamerikanizmus régi hagyománya éledt fel, mégpedig – mint A. Markovits rámutat – nemcsak, mint régebben, az elitcsoportokban, hanem – először a történelem során – az utcán is. Ennek legfontosabb oka, hogy az új antiamerikanizmusnak ezúttal nem a kulturelitista európai jobboldal a mozgatója, hanem a szovjet rendszerek összeomlása óta súlyos identitásproblémákkal küzdő baloldal, amely a civilizálatlan, erőszakos, hataloméhes és egoista Uncle Sam ellenségképében végre megtalálni vélte azt a hatásos és közerthető kódot, amely közös nevezőként működve rendszerré szervezi az amúgy túlságosan elvont és ideologikus posztkolonialista, antiimperialista, pacifista és antiglobalista baloldali diskurzusokat, és egyben lehetővé teszi a velük való érzelmi azonosulást.

Bár az antiamerikanizmusból nem következik feltétlenül antiszemitizmus, a két ideológia – mint az antiamerikanizmus már idézett elemzői egybehangozóan rámutatnak – szinte elválaszthatatlanul összefonódott a történelem során. A „zsidó” és „amerikai” lényeg és érdek azonosításának sztereotípiája közismert. Nem csoda, hogy attól a pillanattól kezdve, amikor az Amerika-ellenesség fontos szerepet kezdett játszani az új európai identitás konstrukciójában, joggal tűnhetett úgy az európai zsidók számára, hogy a világ, amelyben a világháború után berendezték életüket, többé nem létezik, az íratlan szerződés már nem él. De ebben nem az Amerika-ellenesség antiszemita konnotációi játszották a fő szerepet. A zsidó félelmek felerősödésének és a biztonságérzet megszűnésének fő oka, hogy az európai identitásstratégia változásával megszűnni látszik a zsidóság mint kollektívum európai jelenlétének speciális jelentése és funkciója. Sőt, úgy látszik, hogy annak az európai identitásnak a helyébe, amelyben e jelenlét különleges funkciója kiteljesedhetett volna, egy olyan identitáskonstrukció lép, amelyben a zsidók a Másik képviselőjeként jelennek meg. Ez pedig azzal is fenyeget, hogy a zsidókra az európai identitás megteremtésében hasonló szerep fog hárulni, mint egykor a nemzeti identitás megteremtésekor: ők lesznek az a jelenlévő, de nem idetartozó, jelentőséggel bíró Másik, akivel szemben ez az identitás megfogalmazza magát.

Az íratlan szerződés felbomlásának érzését és ezzel a zsidó félelmeket csak tovább erősítette, ahogy az európai politikai diskurzusokban a zsidóság európai jelenléte egyre inkább mint gond, mint megoldandó probléma jelent meg. A nyugat-európai politika számára önmagában is rendkívüli gondot jelent a muszlim bevándorlók hatalmas csoportjának integrálása – ezt csak tovább nehezíti a közel-keleti konfliktus átgyűrűzése az európai színtérre: az antiszemitizmus terjedése a radikális iszlám csoportokban és a zsidóellenes erőszak megjelenése több országban. Nem muszáj antiszemitának lenni ahhoz, hogy mindebből valaki arra az egyszerű következtetésre jusson, ha nem lenne Izrael, Európa nagy problémától – és, mellesleg, a világ egy fenyegető háborús göctől – szabadulna meg. Nem csoda, hogy még megállapodott európai politikai körökben is – persze csak folyosói beszélgetésekben – el-elhangzik az egyszerű következtetés: talán hibás volt az a nagyhatalmi döntés, amelynek következtében Izrael állam létrejött.

Mindez természetesen csak történelmietlen gondolatjáték. Mindazonáltal van némi befolyása arra, hogy hogyan ítélik meg a zsidók a saját helyzetüket a mai Európában, és pedig elsősorban azért, mert egyre gyakrabban hallani: a zsidók csak úgy szabadulhatnak meg végleg félelmeiktől, és úgy könnyíthetik meg annak az országnak a dolgát, amelyben élnek, ha határozottan elhatárolják magukat a zsidó állam politikájától. Ha azonban ez az előfeltétele annak, hogy elsimuljanak a konfliktusok az európai zsidók és az európai politika között, akkor a zsidóknak egy olyan követelménynek kellene megfelelniük, amely az európai zsidóság önazonosságának egyik alapelemét érinti.

Az európai zsidók nagy többsége tudatos választás eredményeképpen él Európában, és nem máshol. Közülük nagyon sokan meglehetősen kritikával szemlélik a legutóbbi idők izraeli politikáját. Az európai zsidók nagy része számára azonban az Izraelhez való különleges viszony nem politikai jellegű, és nem is egy nemzeti kisebbség viszonya az anyaországhoz – amelyet számos európai példából ismerünk. Az európai zsidók számára a Shoa emlékének őrzése mellett a zsidó állammal való bensőséges érzelmi azonosulás és ennek az érzelmenek a nyilvános vállalása teszi elsősorban lehetővé, hogy zsidóként, a zsidó kollektívum tagjaként határozzák meg önmagukat, függetlenül attól, hogy zsidó partnerrel élnek-e, vallásosak-e, őrzik-e a zsidó hagyományokat, ismerik-e a zsidó kultúrát. Ez a viszony a legkülönfélébb európai zsidó identitások közös nevezője.

Az európai zsidók és az európai államok között a háború után létrejött íratlan szerződés helyén ma úr tátong. A zsidók számára kérdéssé vált, hogy mi is a helyük Európában, ha nemcsak vallásfelekezeti tekintetben kollektívumnak magukat, és kételyeket táplálnak afelől, hogy Európa elfogadja-e őket akként, miként önmagukat definiálják. Ráadásul a politikai mező legkülönfélébb pozícióiban olyan – nem is jelentéktelen – erők működnek, amelyeknek nem is érdekük, hogy az érvényét veszített szerződés helyébe valami új lépjen, hogy a zsidók otthon érezzék magukat Európában. Sőt, jól felfogott érdekeik azt diktálják, hogy folytatódjék a zsidók elidegenedése Európától. Ha józanul mérlegeljük a mai helyzetet, azt kell valószínűsíteniünk, hogy az új „szerződést” politikai kényszerek nem fogják létrehozni – azok inkább ellen dolgoznak. Zsidó és nem zsidó európai közszereplők és politikusok tudatos döntésére – és ezzel komoly konfliktusok vállalására – van szükség ahhoz, hogy Európa és zsidói között helyreálljon a harmónia. Ha az európai identitás körüli konfliktusokból nem azok kerülnek ki győztesen, akik számára a zsidóság jelenléte a kontinensen önérték, előfordulhat, hogy a félelem, az értetlenség és a rövid távú politikai kalkulációk spirálja olyan konfliktusokhoz vezet, amelyek jövátételtenül szétrombolják azt a szimbiózist, amely a Shoa utáni évtizedekben fokozatosan kialakulni látszott az európai népek és az Európában élő zsidóság között.

Irodalom

- Crockatt, Richard 2003. *America Embattled*. London–New York: Routledge
- Diner, Dan 2002. *Feinbild Amerika. Über die Beständigkeit eines Ressentiments*. München Propyläen Verlag
- Gruber, Ruth L. 2002. *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press
- Hollander, Paul 1992. *Anti-Americanism, Irrational and Rational*. New Brunswick: Transaction Publishers
- Igansky, Paul–Kosmin, Barry 2004. *A New Antisemitism? Debating Judeophobia in 21st Century Britain*. London Profile Books

- Markovits, Andrei S. 2004. *Amerika, dich hasst sich's besser. Antiamerikanismus und Antisemitismus in Europa*. Hamburg: Konkret Verlag
- Markovits, Andrei S. *European Anti-Americanism (and Anti-Semitism)*; Ever Present Though Always Denied, Center for European Studies, Working Paper Series, #108. http://www.ces.fas.harvard.edu/working_papers/Markovits.pdf
- Rensmann, Lars 2004. *Demokratie und Judenbild: Antisemitismus und politische Kultur in Bundesrepublik Deutschland*. Wiesbaden Verlag für Sozialwissenschaften
- Revel, Jean-François 2002. *L'Obsession anti-américaine*. Paris: Plon
- Rodman, Peter W. 2000. The World's Resentment – Anti-Americanism as a global phenomenon. *National Interest*, Summer
- Rogers, Philippe 2002. *L'Ennemi Américain: Généalogie de l'antiaméricanisme français*. Paris: Seuil
- Schoenfeld, Gabriel 2003. *Return of Anti-Semitism*. San Francisco: Encounter Books
- Winock, Michel 1982. „L'anti-Américanisme français.” In: *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*. Paris: Seuil
- Wyman, David S. (ed.) 1996. *The world reacts to the Holocaust*. Baltimore-London